बककुलीरककथा

पञ्चतन्त्रं नाम संस्कृतवाङ्मयस्य नीतिसंवलितं कथासाहित्यम् अतीव लोकप्रसिद्धम् । नीतिविशारदेन पण्डितविष्णुशर्मणा इदं विरचितम् । पञ्चतन्त्रस्य मित्रभेदो नाम प्रथमतन्त्रम् । तत्र सप्तमी कथेयं भवति बककुलीरक-कथा । कथाकारः कथामाध्यमेन बालानां मनोरञ्जनं करोति । अतिलोभः मृत्योः कारणमिति नीतिशिक्षा अत्र प्रदीयते ।

अस्ति कस्मिंश्चित् वनप्रदेशे नानाजलचरयुक्तं महत् सरः । तत्र च कृताश्रयः कश्चित् बको वृद्धभावमुपागतो मत्स्यान् व्यापादयितुमसमर्थः । ततश्च क्षुत्क्षामकण्ठः सरस्तीरे उपविष्टः अश्रुप्रवाहैः धरातलमभिषिञ्चन् रुरोद ।

अथ कश्चित् कुलीरको बहुजलचरसमेतः समेत्य तस्य दुःखेन दुःखितः सादरम् इदमूचे - ''माम ! किमद्य त्वया नाहारवृत्तिःअनुष्ठीयते ? केवलमश्रुपूर्णनेत्राभ्यां सनिःश्वासेन स्थीयते ?''

बक आह - ''वत्स ! सत्यमुपलक्षितं भवता । मया हि मत्स्यादनं प्रति परमवैराग्येण सांप्रतं प्रायोपवेशनं कृतम् । तेनाहं समीपगतानपि मत्स्यान् न भक्षयामि ।'' कुलीरकस्तत् श्रुत्वा प्राह - ''माम ! किं तद्वैराग्यकारणम् ?'' स आह – ''वत्स ! अहमस्मिन् सरसि जातो वृद्धिं गतश्च । तत् मयैतत् श्रुतं यद् द्वादशवार्षिकी अनावृष्टिः सम्पद्यते ।'' कुलीरक आह – ''कस्मात् श्रुतम् ?'' बक आह – ''दैवज्ञमुखात् । तदेतत् सरः स्वल्पतोयं वर्त्तते । शीघ्रं शुष्कतां यास्यति । अस्मिन् शुष्के यैः सहाहं वृद्धिं गतः सदैव क्रीड़ितश्च, ते सर्वे तोयाभावात् नाशं यास्यन्ति । तत्तेषां वियोगं द्रष्टुमसमर्थः । तेनैतत् प्रायोपवेशनं कृतम् । अपि च साम्प्रतं सर्वेषां स्वल्पजलाशयानां जलचरा गुरुजलाशयेषु स्वस्वजनैः नीयन्ते । अत्र पुनः सरसि ये जलचरास्ते निश्चिन्ताः सन्ति ।''

ततः कुलीरकःतदाकर्ण्य अन्येषां जलचराणां तत्तस्य वचनं निवेदयामास । अथ ते सर्वे भयत्रस्तमनसो मत्स्यकच्छपप्रभृतयो बकमभ्युपेत्य पप्रच्छुः – ''माम ! अस्ति कश्चिदुपायो येनास्माकं रक्षा भविष्यति ?'' बक आह – ''अस्त्यस्य जलाशयस्य नातिदूरे प्रभूतजलपूर्णं सरः । तत् यदि मम पृष्ठं कश्चिदारोहति तदहं तं तत्र नयामि ।''

अथ सर्वे जलचराः तत्र विश्वासमापन्नाः तात, मातुल, भ्रात इति ब्रुवाणाः 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इति समन्तात् परिवृताः । सोऽपि दुष्टाशयः क्रमेण तान् पृष्ठे आरोप्य जलाशयस्य नातिदूरे शिलायामाक्षिप्य स्वेच्छया अभक्षयत् । ततो भूयोऽपि जलाशयं समासाद्य जलचराणां मिथ्यावार्त्तया मनांसि रञ्जयन् नित्यमेव आहारवृत्तिमकरोत् ।

अन्यस्मिन् दिने कुलीरकेणोक्तम् – ''माम ! मया सह ते प्रथमः स्नेहसंभाषः संजातः । तत् किं मां परित्यज्य अन्यान् नयसि ? तस्मादद्य मे प्राणत्राणं कुरु ।'' तदाकर्ण्य सोऽपि दुष्टाशयःचिन्तितवान्, ''निर्विण्णोऽहं मत्स्यादनेन । तदद्य एनं कुलीरकं व्यञ्जनस्थाने करोमि ।'' एवं विचिन्त्य तं पृष्ठे समारोप्य तां वध्यशिलामुद्दिश्य प्रस्थितः ।

कुलीरकोऽपि दूरादेव अस्थिपर्वतमवलोक्य मत्स्यास्थीनि इति परिज्ञाय तमपृच्छत् – ''माम ! कियद्दूरे स जलाशयः ? मदीयभारेणातिश्रान्तः त्वम् । तत् कथय ।'' सोऽपि मन्दधीः जलचरोऽयमिति मत्वा स्थले न प्रभवति इति सस्मितम् इदमाह, ''कुलीरक ! कुतोऽन्यः जलाशयः । मम प्राणयात्रेयम् । तस्मात् स्मर्यतामभीष्टदेवता । त्वामपि अस्यां शिलायां निक्षिप्य भक्षयिष्यामि ।''

एतच्छ्रुत्वा कुलीरकेण स्ववदनदंशद्वयेन मृदुग्रीवायां पापाशयो बको गृहीतो मृतश्च । अथ स तां बकग्रीवां समादाय शनैः शनैः तज्जलाशयम् आससाद । ततः सर्वैरेव जलचरैः पृष्टः – ''भोः कुलीरक ! किं निवृत्तस्त्वम् ? स मातुलोऽपि नायातः । तत् किं चिरयति ? वयं सर्वे सोत्सुकाः तिष्ठामः ।'' एवं तैरभिहिते कुलीरकोऽपि विहस्योवाच – ''मूर्खाः सर्वे जलचरास्तेन मिथ्यावादिना वञ्चयित्वा नातिदूरे शिलातले प्रक्षिप्य भक्षिताः । तत् मया आयुःशेषतया तस्य विश्वासघातकस्य अभिप्रायं ज्ञात्वा ग्रीवेयम् आनीता । तदलं संभ्रमेण । अधुना सर्वजलचराणां क्षेमं भविष्यति ।''

(पञ्चतन्त्रम्)

टिप्पणी

सरः – ପୁଷ୍କରିଣୀ, क्षुत्क्षामकण्ठः – କ୍ଷୁଧାତୁରକଣ୍ଠ ହୋଇଥିବା, ଭୋକିଲା, अश्रुप्रवाहैः – ଲୋତକଧାରରେ, अभिषिञ्चन् – ଓଦାକରି କରି, रुरोद – କାନ୍ଦୁଥିଲା । समेत्य – ଆସି, ପହଞ୍ଚି, मत्स्यादनम् – ମତ୍ସ୍ୟଭୋଜନ, परमवैराग्येण – ଅତିଶୟ ବିରାଗ ହେତୁ, प्रायोपवेशनम् – ଅନଶନ सरसि – ପୋଖରୀରେ, दैवज्ञमुखात् – ଜ୍ୟୋତିଷମୁଖରୁ, पृष्ठम् – ପିଠି, दुष्टाशयः – ଦୁଷ୍ଟଚିତ୍ତବୃତ୍ତିସଂପନ୍ନ । निर्विण्णः – ଚିଟା / ବିରକ୍ତ, व्यञ्जनस्थाने – ତରକାରୀ ସ୍ଥଳରେ,

समारोप्य – ଆରୋପଣ କରି / ରଖି, उद्दिश्य – ଲକ୍ଷ୍ୟକରି, परिज्ञाय – ଜାଣି, अतिश्रान्तः – କ୍ଳାନ୍ତ । प्राणयात्रा – ବଞ୍ଚିବା ପାଇଁ ମାଧ୍ୟମ, स्मर्यताम् – ସ୍ମରଣ କର । मृदुग्रीवायाम् – କୋମଳ ବେକକୁ, आससाद – ପହଞ୍ଚିଲା । सोत्सुकाः – ଉତ୍‌କଣ୍ଠିତ । वञ्चयित्वा – ଠକାଇ, प्रक्षिप्य – ପକାଇ / ଛେଚି, सम्भ्रमेण – ଆଶଙ୍କା ସନ୍ଦେହ, क्षेमम् – କଲ୍ୟାଣ ।

अभ्यासः

1. निजभाषया प्रायशः वाक्यत्रयेण उत्तरं लिखत ।

(क) कथं बकः सरस्तीरे उपविष्टः अरुदत् ?

(ख) कुलीरको बहुजलचरसमेतः समेत्य बकं किम् उक्तवान् ?

(ग) बकः वैराग्यस्य कारणं केन प्रकारेण अकथयत् ?

(घ) जलचराणां रक्षार्थं बकः कम् उपायम् उक्तवान् ?

(ङ) बकः केन उपायेन नित्यम् आहारवृत्तिम् अकरोत् ?

(च) कुलीरकस्य वचनं श्रुत्वा दुष्टाशयः बकः किं चिन्तितवान् ?

(छ) कुलीरकः अस्थिपर्वतम् अवलोक्य बकं किम् अपृच्छत् ?

(ज) बकः सस्मितं किमाह ?

(झ) कुलीरकेण कथं बको व्यापादितः ?

(ञ) कुलीरकः बकं हत्वा किम् अकरोत् ?

(ट) कुलीरको विहस्य किम् उवाच ?

(ठ) कथं सर्वजलचराणां क्षेमम् अभवत् ?

2. संक्षेपेण उत्तरं लिखत ।

(क) कथं बकः मत्स्यान् व्यापादयितुम् असमर्थः अभवत् ?

(ख) कः बकस्य दुःखेन दुःखितः अभवत् ?

(ग) कथं बकेन प्रायोपवेशनं कृतम् ?

(घ) बकः दैवज्ञमुखात् किम् अशृणोत् ?

(ङ) केषां वियोगं द्रष्टुं बकः असमर्थः इति उक्तवान्?

(च) अत्र सरसि के निश्चिन्ताः सन्ति ?

(छ) मत्स्यकच्छपप्रभृतयो बकम् अभ्युपेत्य किम् अपृच्छन् ?

(ज) बकः जलचरान् केन भावेन अभक्षयत् ?

(झ) बकः केन निर्विण्णः अभवत् ?

(ञ) बकः कुलीरकं पृष्ठे समारोप्य कुत्र प्रस्थितः ?

(ट) बकस्य ग्रीवा कीदृशी आसीत् ?

3. बन्धनीमध्यात् रेखाङ्कितपदानां कारकविभक्तिगतं शुद्धम् उत्तरं चिनुत ।

(क) <u>त्वया</u> नाहारवृत्तिः अनुष्ठीयते । (अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया, करणे तृतीया, प्रयोजनार्थे तृतीया)

(ख) सत्यमुपलक्षितं <u>भवता</u> । (ऊनार्थे तृतीया, अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया, अङ्गविकारे तृतीया)

(ग) तेनाहं समीपगतानपि <u>मत्स्यान्</u> न भक्षयामि ।

(क्रियाविशेषणे द्वितीया, कर्मणि द्वितीया, प्रतिशब्दयोगे द्वितीया)

(घ) अहमस्मिन् <u>सरसि</u> जातः । (स्थानाधिकरणे सप्तमी, भावे सप्तमी, अवच्छेदे सप्तमी)

(ङ) <u>यैः</u> सहाहं वृद्धिंगतः । (अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया, सहार्थे तृतीया, हेतौ तृतीया)

(च) सोऽपि <u>स्वेच्छया</u> अभक्षयत् । (प्रकृत्यादिभ्यः तृतीया, सहार्थे तृतीया, हेतौ तृतीया)

(छ) <u>तस्मात्</u> अद्य मे प्राणत्राणं कुरु । (अपादाने पञ्चमी, हेतौ पञ्चमी, ल्यप्लोपे पञ्चमी)

(ज) तदलं <u>संभ्रमेण</u> । (हेतौ तृतीया, वारणार्थे तृतीया, अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया)

(झ) तदहं <u>तं</u> तत्र नयामि । (कर्मणि द्वितीया, व्याप्त्यर्थे द्वितीया, क्रियाविशेषणे द्वितीया)

4. वाक्यरचनां कुरुत ।

सादरम्, सह, स्वेच्छया, त्वाम्, श्रुत्वा, शनैः, अलम्, क्षेमम् ।

5. अधोलिखितपदानां सन्धिविधानं कुरुत ।

ततः + च, सत्यम् + उपलक्षितम्, सदा + एव, तत् + एतत्, येन + अस्माकम्, तत् + तेषाम्, तेन + एतत्, अस्ति + अस्य, विहस्य + उवाच, तस्मात् + अधः, तम् + अपृच्छत्, त्वाम् + अपि, तत् + जलाशयम्, सम् + आदाय, मातुलः + अपि, तत् + अलम् ।

6. अधोलिखितपदानां सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

कस्मिंश्चित्, कश्चित्, सरस्तीरे, किमद्य, मत्स्यादनम्, प्रायोपवेशनम्, कुलीरकस्तत्, प्राह, अहमस्मिन्, गतश्च, मयैतत्, सहाहम्, क्रीडितश्च, जलचरास्ते, तत्तस्य, तदहम्, पूर्वमहम्, भूयोऽपि, कुलीरकेणोक्तम्, कुतोऽन्यः, प्राणयात्रेयम्, एतच्छ्रुत्वा, मृतश्च, सर्वैरेव, निवृत्तस्त्वम्, नायातः, तैरभिहिते, जलचरास्तेन, नातिदूरे, ग्रीवेयम्।

7. बन्धनीमध्यात् विग्रहवाक्यं/समस्तपदं/समासनाम चित्वा शुद्धम् उत्तरं लिखत ।

(क) नानाजलचरयुक्तम् (नानाजलचराणां युक्तम्, नानाजलचरैः युक्तम्, नानाजलरेषु युक्तम्)

(ख) सरसःतीरं तस्मिन् (सरस्तीरम्, सरस्तीरे, सरस्तीरात् ।)

(ग) कृताश्रयः (कर्मधारयः, बहुव्रीहिः, द्वन्द्वः) ।

(घ) वैराग्यकारणम् (वैराग्यम् एव कारणम्, वैराग्यस्य कारणम्, वैराग्यात् कारणम्)

(ङ) नास्ति चिन्ता येषां ते (हीनचिन्ताः, विचिन्ताः, निश्चिन्ताः) ।

(च) मन्दधीः (ततपुरुषः, अव्ययीभावः, बहुव्रीहिः)

(छ) जलचराः (जलं चरन्ति ये, जले चरन्ति ये, जलेन चरन्ति ये) ।

(ज) शिलायाः तलं तस्मिन् (शिलातलम्, शिलातले,शिलातलात्)।

(झ) अश्रुप्रवाहैः (बहुव्रीहिः, षष्ठीतत्पुरुषः, द्विगुः) ।

8. बन्धनीमध्यात् शुद्धं प्रकृतिगतं प्रत्ययगतं वा उत्तरं चित्वा शून्यस्थानं पूरयत ।

(क) युक्तम् = युज् + ____ ।(क्त, क्तवतु, शतृ)

(ख) उपविष्टः = उप + ____ + क्त । (विश्, वस्, वृष्)

(ग) समेत्य = सम् + आ + ____ + ल्यप् । (इ, एध, आप्)

(घ) अदनम् = ____ + ल्युट् । (अद्, आद्, दा)

(ङ) जातः = ____ + क्त । (जै, जन्, ज्या)

(च) वृद्धिः = वृध् + ____ । (क्तिन्, ल्युट्, शानच्)

(छ) द्रष्टुम् = दृश् + ____ । (तुमुन्, शतृ, ल्युट्)

(ज) वचनम् = ____ + ल्युट् । (वच्, वद्, वृत्)

(झ) निर्विण्णः = निर् + विद् + ____ । (घञ्, शानच्, क्त)

(ञ) उद्दिश्य = उत् + ____ + ल्यप् । (दिश्, दृश्, दा)

(ट) प्रस्थितः = प्र + ____ + क्त । (स्था, मा, स्तृ)

(ठ) परिज्ञाय = परि + ज्ञा + ____ । (क्त, ल्यप्, शतृ)

(ड) आयातः = आ + ____ + क्त । (दा, इ, या)

(ढ) अभिहितः = अभि + ____ + क्त । (हा, हृ, धा)

(ण) विहस्य = वि + हस् + ____ ।(घञ्, ल्युट्, ल्यप्)

9. स्त्रीप्रत्यये रूपाणि लिखत –

मत्स्य , जात , चिन्तितवत् , जलचर, मृदु , मातुल , मिथ्यावादिन् , आनीत ।

■